

Marko Nenonen

Noitavainojen väärä historia

AKATEEMISEN TUTKIMUKSEN
150-VUOTINEN HARHARETKI

Noitavainojen on katsottu kuuluneen Euroopan historian eriskummallisimpiin ilmiöihin. 1900-luvun lopulla alkoi selvitä, että noitavainojen historian tutkimus on vieläkin kummallisempaa. Yli vuosisadan tutkijat selittivät ilmiötä, jota ei koskaan ollut olemassa.

Oxfordin ja Cambridgen yliopistoissa opettanut ja tutkinut brittiläinen historioitsija Hugh Redwald Trevor-Roper (1914–2003) tunnetaan ainakin kahdesta asiasta myös yliopistomaailman ulkopuolella. Hän vahvisti aidoiksi 1980-luvulla käsiin tulleet Adolf Hitlerin päiväkirjat, jotka saman tien paljastuivat huonoksi väärennökseksi.¹ Hänet tunnetaan niin ikään Euroopan noitavainojen selittäjänä, sillä hänen teoksensa *The European Witch-Craze of the 16th and 17th Centuries* (1969/1967)² oli pitkään tärkein ja myös useille oppineille ainoa teos, mistä noitavainojen peruspiirteet haettiin yleisesityksiin ja luentosarjoille. Trevor-Roper kuului jo tuolloin arvostettuihin historian tutkijoihin, joten häneen viittaamista pidettiin turvallisena ja sopivana niiden keskuudessa, jotka eivät itse tutkineet noitavainoja.

Trevor-Roper totesi kirjassaan, että noitavainojen pääpiirteet tunnetaan jo aikaisemmasta tutkimuksesta, joten vain uusi ja ajanmukainen selitys on tarpeen. Monetkaan eivät tulleet kiinnittäneeksi huomiota siihen, että nuorin tutkija, johon Trevor-Roper noitavainojen kuvauksessaan viittasi, oli syntynyt vuonna 1862 eli sata vuotta aikaisemmin kuin Trevor-Roper paneutui

asiaan. Hän oli saksalainen Joseph Hansen. Hansenin teokset ovat olleet noitavainotutkimuksen klassikoita, ja vasta 1970-luvun puolivälissä osoitettiin, että Hansen hyväksyi pitkään luotettavina pidettyihin lähdekokoelmiinsa keskiajan noitaoikeudenkäynneistä mukamas kertovia mutta 1800-luvulla väärennetyjä asiakirjoja.³ Muutoin kokoelmia pidetään edelleen suurin osin luotettavina.

Monet Länsi-Euroopan vainojen tutkijat ovat myöhemmin erehtyneet Joseph Hansenia pahemmin, sillä he eivät huomanneet oikeistakaan lähteistä perustavia seikkoja. Inkvisiittori Heinrich Kramerin (Institoris) kuuluisa tutkielma *Malleus Maleficarum* eli ”Noitavasara” (1486 tai 1487)⁴, joka opasti noituuden tutkimisessa, on mainittu perin monessa noitavainojen historiaa käsittelevässä teoksessa. Silti tutkijatkin ovat lukeeet Noitavasaraa harvoin, sillä vasta 2000-luvulla selvisi, että latinankielisessä alkuperäisteoksessa melkein joka kolmas noita-sana on maskuliinisessa muodossa. Se tarkoittaa siis miesnoitaa tai mies- ja naisnoitaa. Kaikkein hassuinta tietysti oli, että havaintoa eivät tehneet vuosikausia tai jopa vuosikymmeniä asiaan paneutuneet noitavainotutkijat vaan tutkimusalan ulkopuolelta tulleet kirjoittajat. Teoksen *Male*

1. H. R. Trevor-Roperista, ks. Marko Nenonen (2006) *Noitavainot Euroopassa. Myytin synty*, Keuruu: Atena, 271–272.

2. H. R. Trevor-Roper (1969/1967) *The European Witch-Craze of the 16th and 17th Centuries*, Aylesbury, Penguin Books. Julkaistu ensimmäisen kerran kirjoittajansa kokoelmassa *Religion, the Reformation and Social Change* (London: Macmillan 1967).

3. Norman Cohn (1975) *Europe's Inner Demons*, London: Basic Books, 126–139; Richard Kieckhefer (1976) *European Witch Trials. Their Foundations in Popular and Learned Culture, 1300–1500*, London & Henley: Routledge & Kegan Paul, 16–18.

4. Kramer (Institoris), Heinrich, *Der Hexenhammer. Malleus Maleficarum*. Käänt. Wolfgang Behringer, Günter Jerouschek ja Werner Tschacher. 3., korjattu painos. dtv, München, 2003 (1. p. 2000, alkuper. 1486 tai 1487).

Witches in Early Modern Europe (2003), jossa asia selvitettiin, kirjoittivat Lara Apps ja Andrew Gow.⁵ Heidän havaintonsa on yllättävä, kun otetaan huomioon, että Noitavasaraa on pidetty kirkonmiesten naisvihan raamattuna.

Noitavasara ei ollut aikanaan ainut teos, jossa inkvisiittorit ja teologit kirjoittivat miesten noituudesta ja miesnoidista. Joissakin puhutaan enemmän miesnoidista kuin naisnoidista.⁶ Miehiä oli myös syytettyinä, kuten tietysti jo aikanaan huomattiin. Miten on mahdollista, että kysymys, joka on ollut aivan keskeisiä noitavainojen tutkimuksessa, on käsitelty näin huonosti vielä 1900-luvun lopulla? Monissa tutkimuksissa pidetään miesnoidan käsitettä uuden ajan alussa lähes kategorisena mahdottomuutena.⁷ Jos näin yksinkertaisessa kysymyksessä voidaan tehdä suuri virhe useamman tutkijan voimin, tulee mieleen, että noitavainotutkimuksessa olisi muitakin lähtökohtia, joissa on seurattu yleisiä mielikuvia sen kummemmin asiaa selvittämättä. Niin onkin. Tyypillistä näille vanhoille mielikuville on, että ne ovat vallinneet yleisesti hyväksytyinä käsityksinä osin koko nykyaikaisen noitavainoja koskeneen tutkimuksen ajan eli noin 150 vuotta.⁸ Käsitysten alkuperän selvittäminen on kuitenkin vasta alkamassa.

Olivatko syytetyt köyhiä?

Noidan stereotypia on Paholaista palvova ja noitasapattiin lentävä nainen mutta tutkimuskirjallisuudessa noidalla on muitakin piirteitä, jotka kuvaavat todellisia syytettyjä epätarkasti tai eivät ollenkaan. Alun alkaen noitavainojen historian tutkimuksessa syntyi myös toinen vahva stereotypia: tavalla tai toisella noituudesta syytetty on kuvattu ja selitetty erilaiseksi. Tämä on luonnollinen ajatus, sillä voidaan järkeenkäyvästi väittää, että vainon kohteeksi joutuneiden täytyi olla jollakin tavalla erilaisia, koska toiset joutuvat vainotuksi ja toiset eivät. Tämä näkemys uhkaa tehdä uhrista syyllisen, mutta onko ajateltava, että vainojen uhrin tavalla tai toisella, tietämättään tai tietten, antavat aina syyn vainoonsa?

Naiseuden lisäksi tärkeimmäksi noituudesta syytetyn piirteeksi on esitetty köyhyys. Jo Keith Thomas totesi (1971) kauan ennen montaakaan yksityiskohtaista tutkimusta, että syytetyt olivat köyhiä ja tavallisesti naisia.⁹ Köyhyys on niin ikään tärkeimpiä tekijöitä selityksissä, joita vainojen ymmärtämiseksi on esitetty. Mutta mitä näyttöä on esitetty sen puolesta, että syytetyt useimmiten olisivat olleet köyhiä? Kun asiaa käy yksityiskohtaisesti läpi kansainvälisestä tutkimuksesta, käy ilmi, että alkuperäislähteiden ja metodologisesti perustellun analyysin keinoin asiaa on käsitelty vähän ja enimmäkseen vain joissakin yksittäistapauksissa. Tiedetään kyllä, että monet syytetyistä olivat köyhiä. Kuitenkin vahvempaa yleistystä on epäiltävä. Ne esitykset, joissa syytettyjen köyhyyydestä todistellaan, ovat käsitelleet asiaa epämääräisesti. Jopa H. C. Erik

5. Lara Apps & Andrew Gow (2003) *Male Witches in Early Modern Europe*, Manchester ym.: Manchester University Press, 104. Sittenmin on kiihtyvään tahtiin ilmestynyt tutkimuksia miesten noituudesta. Viimeisimmistä: Alice Rowlands (toim.) (2009) *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan; Rolf Schulte (2009) *Man as Witch. Male Witches in Central Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan. Uusista lähtökohdista myös Raisa Maria Toivo (2008) *Witchcraft and Gender in Early Modern Society. Finland and the Wider European Experience*, Hampshire: Ashgate.

6. Apps & Gow (2003) 104–108.

7. Esim. Stuart Clark (1999/1997) *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford and New York: Oxford University Press, mm. 107–133, et. 112, 115, 119 ja 133.

8. Ensimmäiset tutkimukset, joissa nykyaikaisin lähde-tutkimuksen keinoin selviteltiin noitaiokeudenkäyntejä, ilmestyivät 1800-luvun alkupuolella. Tuolta ajalta jossakin määrin yhä vaikuttava teos on W. G. Soldan (1843) *Geschichte der Hexenprozesse. Aus den Quellen dargestellt*, Stuttgart und Tübingen: J. G. Cotta. 2. uud. p. Stuttgart 1880 (toim. H. Hepp), 3. laitos, München 1911 (toim. Max Bauer). 1800-luvun tutkimuksesta: Christa Tuczay (2007) 'The Nineteenth Century: Medievalism and Witchcraft', teoksessa Jonathan Barry & Owen Davies (toim.) *Palgrave Advances in Witchcraft Historiography*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 52–68.

9. Keith Thomas (1988/1971) *Religion and the Decline of Magic*, London & New York: Penguin Books, 620.

Midelfort, joka yhdessä nykyajan noitavainotutkimuksen klassikoksi nousseessa teoksessaan *Witch Hunting in Southwestern Germany 1562–1684* (1972) varoitti tutkijoita ”impressionistisista” johtopäätöksistä, jätti yhden oman johtopäätöksensä perusteet heikoille kantimille. Hän kirjoitti, että kättilöt ja kapakoitsijat olivat ”usein” syytettyinä.¹⁰ ”Usein” on epämääräinen käsite eritoten tieteessä, eikä Midelfort esittänyt tarkempaa analyysia tai aineistoa. Hänen teokseen ei käy selville, kuinka usein ja kuinka luotettavasti syytetyn sosiaalinen asema kävi oikeuslähteistä ilmi tai kuinka suuri osuus kättilöillä ja kapakoitsijoilla oli syytettyjen joukossa. Midelfort kuitenkin korosti, että vainojen laajentuessa syytetyn stereotypia hajosi, ja syytetyksi joutui ihmisiä laveasti eri yhteiskuntaryhmistä – ja paljon miehiä.

Midelfortin lisäksi toinen nykyaikaisen noitavainotutkimuksen suunnannäyttävä, E. William Monter, todisti syytettyjen köyhyyden puolesta. Hän totesi kirjassaan *Witchcraft in France and Switzerland* (1976), että useimmat syytetty olivat naisia, usein leskiä, ja lisäksi useimmat olivat köyhiä. Enemmistö hänen oikeustapausaineistostaan koski naisia, ja näyttää siltä, että poikkeuksellisen suuri osa heistä oli leskiä. Köyhiäkin syytetyistä useimmat ovat voineet olla, mutta kun Monter on katsonut köyhiksi paitsi lesket myös ruumiillisen työn tekijät, käsityöläiset ja muut, jotka eivät kuuluneet paikkakuntansa säätyväkeen, köyhyyden määritelmästä tulee liian lavea. Hän ei käsittele asiaa tarkemmin eikä esitä johtopäätöksensä perusteita. Sitä paitsi joka toisessa tapauksessa pöytäkirjat eivät kerro syytety asemasta mitään.¹¹

Norjalainen Hans-Eyvind Næss on niin ikään esittänyt Euroopan noitavainoissa syytetyn ihmisiä, jotka olivat köyhiä ja ”usein kaikkein köyhimpiä yhteisönsä jäseniä”.¹² Næss väittää, että taloudelliset ristiriidat ja sosiaalinen jännitys sellittävät noitavainot. Hän vieläpä toteaa rohkeasti, että tutkijat ovat yksimielisiä siitä, että Euroopan noitavainoissa syytettiin liki poikkeuksetta

köyhiä ihmisiä. Næss arvostelee ruotsalaista Bengt Ankarloota, joka väitti toisin kirjassaan *Trolldomsprocesserna i Sverige*.¹³ Ankarloo tutki Pohjois-Ruotsin suuria vainoja, joissa syytetty eivät olleet tavallisesti köyhiä, mutta Næss oletti, että muutoin Ruotsissakin syytetty olisivat olleet enimmäkseen varattomia ihmisiä. Næss ei esittänyt Ruotsia koskevan väitteensä puolesta mitään aineistoa tai tutkimusta, ja myöhempi ruotsalainen tutkimus on vahvistanut Ankarloon näkemyksen siitä, että köyhyys ei ollut syytettyjä yhdistävä tekijä.¹⁴ Näyttää siltäkin, että edes Nor-

10. H. C. Erik Midelfort (1972) *Witch Hunting in Southwestern Germany 1562–1684*, Stanford: Stanford University Press, 7–8, 195. Midelfortin teos antoi oppinutta tukea myös teorioille siitä, että noidat olivat kättilöitä. Tämän muutoin vähälle tuelle jääneen teorian loivat väestö- ja yhteiskuntatieteilijät Gunnar Heinsohn ja Otto Steiger (1985) *Die Vernichtung der weisen Frauen*, Herbstein-Schlechtenwegen. März.

11. E. William Monter (1976) *Witchcraft in France and Switzerland*, Ithaca: Cornell University Press, 115–128, 196–200.

12. Hans-Eyvind Næss (1982) *Trolldomsprocessene i Norge på 1500–1600 tallet*, Båstad: Universitetsforlaget, 314, selityksestä myös eri kohdin. Næss viittaa mm. teokseen Thomas (1988/1971), jossa kuitenkin ei ole asiasta alkuperäisaineistoon perustuvaa selvitystä. Lisäksi Næss nojaa Antero Heikkiseen (*Paholaisen liittolaiset*, Helsinki: SHS 1969, 388), mutta Heikkinen esittää asiasta täsmälleen päinvastaista, mikä viitatulta sivultakin käy ilmi. Sitä paitsi edes Norjassa syytetty eivät olleet vain leskiä tai yksinäisiä naisia – kuten Næss itse toteaa (308).

13. Bengt Ankarloo (1984/1971) *Trolldomsprocesserna i Sverige*, Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning (2. p. med efterskrift), 277–286, et. 285.

14. Vrt. Næss (1982) 314. Sosiaalisen aseman tutkimista ei voida tässä selvittää tarkemmin. Alkuperäisaineistoon perustuvia huomioita ovat tehneet Heikkisen ja Ankarloon lisäksi mm.: Christina Larner (1981) *Enemies of God. The Witch-hunt in Scotland*, London: Chatto & Windus, 89–102. Myös hänen teoksensa (1984, post.) *Witchcraft and Religion. The Politics of Popular Belief*, New York: Basic Blackwell, 87–88; Merele Birkelund (1983) *Trollkvinden og hennes anklagare*, Århus: Historiske Skrifter III, 58, 63, 103; Birgitta Lagerlöf-Génétay (1990) *De svenska häxprocessernas utbrottsskede 1668–1671*, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 104; Per Sörlin (1993) *Trolldoms- och vidskepelseprocesserna i Göta Hovrätt 1635–1754*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 108–144. Ainoa tuntemani la-

jassa enemmistö syytetyistä ei välttämättä ollut köyhiä. Næss väittää toisin, mutta hänen teokseensa ei ole yksityiskohtaista selvitystä asiasta. Næss viittaa mainintoihin oikeuslähteissä mutta ei selvitä, kuinka usein asiasta oli mainittu ja kuinka luotettavan tiedon oikeuslähde asiasta antaa. On mahdollista, että useimmissa tapauksissa asiasta ei mainittu mitään.

Tarkemmat analyysit sosiaalisesta asemasta viittaavat siihen, että ilman perusteellista selvitystä ja ilman oikeuspöytäkirjoja täydentäviä lähteitä ei tavallisesti voida saada luotettavaa tietoa osallisten sosiaalisesta asemasta tai varallisuudesta. Lähinnä verotuksellisen aineiston tuella nykyisen Suomen alueen oikeudenkäyntiaineistosta on voitu selvittää, että noituus- ja taikusoikeudenkäynneissä syytettyjen sosiaalinen asema ei yleensä poikennut niistä oloista, missä yhteisön muut jäsenet elivät. Mielenkiintoisempaa on, että syytettyjen ja ilmiantajien tai yksityisten syyttäjien (kantajien) – niiden, jotka eivät kuuluneet esivaltaan – yhteiskunnallinen asema näytti olleen useimmiten samankaltainen. Kerjäläisiä tai kaikkein köyhimpiä vastaan esitettiin noitasyytteitä harvemmin kuin muita vastaan.¹⁵ Tärkeämmäksi johtopäätökseksi on noussut se, että kuka tahansa saattoi joutua syytetyksi noituudesta. Epäillyn ei tarvinnut olla ammattimainen tietäjä eikä yhteisönsä hylkiö. Monet taikatavat olivat yleisiä, ja pahoin noituminen uskottiin kyvyksi, joka saattoi olla kellä tahansa.¹⁶

On otettava huomioon, että kenties sosiaalinen asema ei ollut merkittävä tekijä noituus- ja taikusoikeudenkäyntien synnyssä. Mitä tulee muuhun keskusteluun syytettyjen persoonallisista piirteistä tai heidän elämänsä olosuhteista, edellä tehdyt huomautukset koskevat myös näitä seikkoja. Olivatko syytetyt useimmiten naimisissa kuin naimattomia, leskiä ja yksinäisiä useammin kuin vaimoja tai aviomiehiä, nuoria vai vanhoja, tai oliko heidän piirteissään joitakin muita seikkoja, jotka olivat erottavia yhteisön sosiaalisen yhdenmukaisuuden vaatimuksiin nähden? Näistäkään asioista ei ole yksityiskoh-

taisia tutkimuksia, joiden varaan voitaisiin rakentaa yleistyksiä. Eri tutkimuksissa tehtyjen huomioiden pohjalta näyttää siltä, että enemmistö syytetyistä oli naimisissa. Se sinänsä on mielenkiintoinen havainto, sillä tuona aikana Länsi-Euroopassa eli noitavainojen keskeisellä alueella naimattomien osuus on ollut suuri.¹⁷ Näinkin näkökohdat murentavat tavanomaisia hokemia noitavainoista.

”Syntipukkiteorian” suosio ja ongelmat

Näkemys siitä, että noitavainoja voitaisiin selittää syytettyjen köyhyydellä, vakiintui yleiseksi

---

jempi selvitys syytettyjen sosiaalisesta asemasta sisältyy teokseen Marko Nenonen (1992) *Noituus, taikuu ja noitavainot Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla 1620–1700*, Helsinki: SHS, 152 ja seur. ja 181 ja seur. Brian P. Levack sanoo, että ”voimme olla jokseenkin varmoja siitä, että suuri enemmistö syytetyistä oli yhteisönsä alemmista sosiaaliryhmistä (”the lower levels of society”). Brian P. Levack (2006) *The Witch-Hunt in Early Modern Europe* (3. edition, 1. p. 1987), Harlow: Pearson, 157. Hän jatkaa, että ”noidat eivät välttämättä olleet kaikkein köyhimpiä yhteisönsä jäseniä” ja että ”monilla oli jokin verran omaisuutta”. Ks. myös Oscar di Simplicio (2006) ’Social and Economic Status of Witches’, teoksessa Richard M. Golden (toim.) *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition IV*, Santa Barbara: ABC-CLIO, 1054–1059. Simplicio esittää keskenään ristiriitaisia näkemyksiä, ja voi huomata, että hänen mainitsemansa tutkimukset eivät juuri tue hänen johtopäätöksiään syytettyjen köyhyydestä.

15. Nenonen (1992) 152 ja seur. ja 181 ja seur. Sama johtopäätös koko Suomen aluetta koskevan aineiston osalta: Marko Nenonen & Timo Kervinen (1994) *Synnin palkka on kuolema*, Helsinki: Otava, 232, 277 (viite 5, jossa kuitenkin tilastoaines jätettiin käytännön syistä esittämättä). Heikkisenkään mukaan (1969, 254–255, 388) syytetyt eivät olleet kaikkein köyhimpiä, joskin hänen tietonsa koskee vain osaa Pohjanmaata.

16. Nenonen 1992, 162–163, 222. Tämä näkökohta on sittemmin vahvistunut muussa tutkimuksessa. Esim. Robin Briggs (1998/1996) *Witches & Neighbors. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*, New York ym.: Penguin Book ja Marko Nenonen (2007a) *Noitavainot Euroopassa. Ihmisen pahuus*, Jyväskylä: Atena, 117–132.

17. Keskustelusta mm. Mary S. Hartman (2004) *The Household and the Making of History. A Subversive View of the Western Past*, Cambridge: Cambridge University Press.

toisen maailmansodan jälkeen, vaikka muitakin selitysmalleja on ollut esillä.¹⁸ Se, miten köyhyys selittää syytetyksi joutumista, on tutkijoiden esityksissä vaihdellut, joskaan monia malleja tästä ei ylipäätään ole esitetty. Karkeasti lähtökohdat voidaan tiivistää kahteen pääkohtaan: Ensinnäkin ajatellaan, että jostakin syystä köyhät ja osattomat olivat helppoja syntipukkeja, kun etsittiin syyllisiä pahoille asioille ja ilmiöille, joita muutoin ei osattu selittää. Toisen mallin mukaan ajatellaan, että jokin seikka syytetyn käyttäytymisessä tai elämäntavoissa teki hänet muita helpommin pelon ja vihan kohteeksi. Tällainen seikka on voinut olla esimerkiksi tunkeileva kerjääminen tai kristinuskon vastaiset luvattomat tai vain epäilyttävät parannuskeinot.

Myös nykyajan noitavainoja eri maissa on selitetty syntipukkiteorioilla. Yksi tunnetuimmista malleista on Clyde Kluckhohnin (1905–1960) tutkimus navajo-intiaanien keskuudessa syntyneistä noituussyytöksistä 1930-luvulla Pohjois-Amerikassa. Kluckhohnin mukaan sosiaaliset vaikeudet aiheuttivat stressiä ja ristiriitoja, jotka purkautuivat syytöksissä. Navahojen ongelmat johtuivat perimmältään siitä, että heidän elämäntapansa oli murenemassa enemmistön elämäntyylin paineessa, ja sellainen lisäsi ahdistuneisuutta ja keskinäisiä ristiriitoja. Noitausko ja noituussyytökset mahdollistivat ristiriitatilanteen ja aggression käsittelyn, mitä Kluckhohn piti tärkeänä seikkana.¹⁹

Selitysmalli on funktionalistinen.²⁰ Sen mukaan noituususkomuksilla on yhteisössä jokin tarkoite eli funktio, joka edesauttaa yhteisön ja se yksilöiden selviämistä ja yhteisön järjestystä, vaikka onkin osin tai joidenkin asioiden suhteen kokonaan dysfunktionaalinen tai järjetön. Noitavainotutkijoita on paljon puhuttanut malli, jonka Alan Macfarlane esitti teoksessaan *Witchcraft in Tudor and Stuart England* (1970). Hänen mukaansa noituuden uhrin olivat useimmiten varakkaimmista perheistä kuin heidän noitujansa. Macfarlane selitti, että kehittyvä kapitalistinen tuotantomuoto ja yhteiskunta korostivat yksilöl-

lisyyttä ja rikkoivat vanhat yhteisölliset arvot. Niinpä köyhiä ei autettu samalla tavalla kuin ennen, ja asiaa pahensi se, että köyhtymisen vuoksi – minkä Macfarlane oletti tapahtuneen – auttamaan ei kyettykään niin kuin ennen.²¹ Hänen mukaansa tämä selitti esimerkiksi kerjuun vuoksi syntyneitä kahnauksia.

Omaperäisintä Macfarlanen teoriassa on psykologinen korostus. Sen mukaan noituussyyte sikisi huonosta omatunnosta, kun kerjäläiseltä kiellettiin apu, vaikka avun antaminen koettiin oikeaksi. Avun kieltänyt lievitti syyllisyyttään uskottelemalla, että noita oli kostanut avun epäämisen. Tällä tavalla avun torjunut koki saaneensa rangaistuksen, ja syyllisyys hyvän tavan rikkomisesta oli helpompi kantaa. Macfarlanen selitysmallin mukaan noituussyyte oli syyllisyyden siirtämistä konfliktin heikommalle osapuolelle.²²

18. Teorioita magiasta ja selityksiä noitavainojen synnystä on esitetty lukuisasti, eikä tässä voida kajota asiaan. Magian teorioista esim. Daniel L. O’Keefe (1982) *Stolen Lightning. The Social Theory of Magi*, New York: Vintage Books. O’Keefe korostaa sosiaalisia ristiriitoja ja kehittää näkemystä vahingottavasta magiasta (noituudesta) yhtenä ristiriitojen ja yhteisön sisäisen jännityksen (eripurin) mittarina.

19. Clyde Kluckhohn (1944) *Navaho Witchcraft*, Boston: Beacon Press, 85, 88–90, myös eri kohdin.

20. Sen taustasta noitavainotutkimuksessa lyhyesti: T. M. Luhrmann (2006) ‘Anthropology’, teoksessa R. M. Golden (toim.) *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition*. Volume 1, Santa Barbara: ABC-CLIO, 43–45.; John Burrow (2009/2007) *A History of Histories. Epics, Chronicles, Romances & Inquiries from Herodotus & Thucydides to the Twentieth Century*, London: Penguin, 494–495; Nenonen (2007a) 158–173 ja (2007b) ‘Culture Wars: State, Religion and Popular Culture in Europe’, teoksessa Jonathan Barry & Owen Davies, et. 115–118.

21. Alan Macfarlane (1970) *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, London: Routledge & Kegan Paul, 195–198, 200 ja seur., köyhydestä myös 150–151, 155 ja 164.

22. Macfarlanen selitysmalliin vaikutti paljon hänen opettajansa Keith Thomas. Vrt. Keith Thomas (1970) ‘The Relevance of Social Anthropology to the Historical Study of English Witchcraft’, teoksessa M. Douglas (toim.) *Witchcraft Confessions and Accusations*, London: Tavistock Publications, 47–80 ja Thomas (1988/1971) et. 599 ja seur.

Mutta melkeinpä saman tien Alan Macfarlane itse hylkäsi teoriansa. Uudessa teoksessaan *The Origins of English Individualism* (1978) hän päätyi päinvastaisesti siihen melko luontevaan näkemykseen, ettei yksilöllisyys ollut mikään uusi piirre eikä noitavainoja voinut sillä tavalla yhdistää kapitalismin syntyyn. Ylipäänsä käsitys muuttumattomasta maalaisyhteiskunnasta on jälkipolvien näköharha, sanoo Macfarlane.²³

Syntipukkiteoriaa puolustaa myös saksalainen historioitsija Wolfgang Behringer. Behringer esittää nykyisen eteläisen Saksan Baijerin noitavainoista, että vainot kiihtyivät pahojen katojen jälkeen.²⁴ Behringer korostaa yleisiä takaiskuja ja kollektiivisen kokemuksen merkitystä enemmän kuin Macfarlane, joka katseli asiaa yksilön ratkaisujen kannalta. Syntipukkiteorian perusajatus on, että huonot ja eritoten huononevat olosuhteet synnyttävät stressiä ja ahdistuneisuutta, mikä lisää ja pahentaa kilpailua sekä ristiriitoja, jotka sitten johtavat syytöksiin ja yhteenottoihin. Miten tämän teorian laita on, ei voida tässä sanoa eikä se ole tässä yhteydessä tärkeää. Yksityiskohtaisia tutkimuksia, jotka osoittaisivat yleisen säännönmukaisuuden taloudellisten takaiskujen tai kriisiaikojen ja noituussyytteiden välillä, ei ole eivätkä Behringerinkään johtopäätökset ole yksiselitteisiä.²⁵

Pelkästään noitus- ja taikusoikeudenkäyntien kronologia panee epäilemään yleistyksiä. Oikeudenkäynnit lisääntyivät ja vähenivät jotta-kuinkin samanaikaisesti eri puolilla Eurooppaa. Yhtäaikaisuus on silmiinpistävä erityisesti Länsi-Euroopassa, saksalaiset alueet ja Sveitsi mukaan luettuna, ja osassa läntistä Etelä-Eurooppaa. Oikeudenkäynnit yleistyivät 1400-luvun puolivälissä, minkä jälkeen ne vähenivät mutta lisääntyivät uudelleen 1500-luvun puolivälissä, jolloin ne lisääntyivät selvästi myös Ruotsin valtakunnassa. Erityisen paljon noitus- ja taikusoikeudenkäyntejä oli Euroopassa 1500-luvun lopussa ja 1600-luvun alussa. Sen jälkeen ne vähenivät useimmilla Länsi-Euroopan alueilla mutta esimerkiksi Ruotsin valtakunnassa suurimmat

vainot koettiin vasta 1600-luvun toisella puoliskolla (myös Suomen puolella). Joillakin alueilla, kuten Venäjällä, Puolassa ja Unkarissa, oikeudenkäyntejä oli erityisen paljon vasta 1700-luvulla. Niin ikään Ruotsissa oli paljon oikeudenkäyntejä 1700-luvun puoliväliin saakka.²⁶

Kun vielä noitaoikeudenkäynnit olivat erilaisia, onko ajateltava, että taloudelliset kiistat ja kriisit olivat kaikenlaisten noitajuttujen taustalla? Keskiajan ja uuden ajan alun taitteessa syntyneitä käsityksiä uudenlaisesta noituudesta tutkijat ovat kutsuneet diaboliseksi noituudeksi (*diabolical witchcraft, Hexerei*) tai Paholaisen palvonaksi erotukseksi perinteellisestä vahingoittavasta noituudesta ja hyvää tarkoittavasta taikuu-desta. Diabolinen noituus, mikä tarkoitti tietois- sen liiton tekemistä Paholaisen kanssa, oli uusi tapa ja uusi rikos. Sen sijaan vahingoittaminen noituuden keinoin samoin kuin hyvää tarkoittavat tait olivat ikivanhoja uskomuksia. Vahingoittava noituus on ikivanha rikoskin, ja tällaisia oikeudenkäyntejä tunnetaan viljalti jo keskiajal- ta. Epäkristillisiksi katsotut taikatavat kiellettiin eri puolilla Eurooppaa viimeistään 1500-luvulla, vaikka oikeuskäytäntö ei milloinkaan yhtenäis-

---

Keskustelusta: Jonathan Barry (1999/1996) 'Introduction: Keith Thomas and the Problem of Witchcraft', teoksessa J. Barry & M. Hester & G. Roberts (toim.) *Witchcraft in Early Modern Europe. Studies in Culture and Belief*, Cambridge: Cambridge University Press, 1–45; Jari Eilola (2003) *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittäminen 1600-luvun jälkipuoliskon noitus- ja taikuustapauksissa*, Helsinki: SKS, 21–30, 256 ja seur., esim. 272.

23. Alan Macfarlane (1978) *The Origins of English Individualism*, Oxford: Blackwell Publishers, 1–2, 59, 189 ja seur.

24. Wolfgang Behringer (1997) *Witchcraft Persecutions in Bavaria*, Cambridge: Cambridge University Press, et. 89 ja seur. sekä 388–415.

25. Behringer itse toteaa (1997, 388, 405, viite 47), että kansanuskomusten, polttorovioiden ja katovuosien välille ei voida asettaa suoraa yhteyttä. Epäselväksi jää, minkälainen syy-yhteys asioilla oli.

26. Kronologiasta ja maantieteellisestä levinneisyydestä Levack (2006) 204 ja seur. Varhaisimmista oikeudenkäynneistä: Kieckhefer (1976) 10–26.

tynt. Kirkon piirissä taikatavoista saatettiin rangaista jo aikaisemmin.

Voi olla niin, että Baijerissa noitavainot syntyivät katovuosien vuoksi. Niin ikään on mahdollista, että joukkomittaiset noitaprosessit levisivät eri syistä kuin niistä ensimmäiset aikanaan syntyivät. Kaiken lisäksi voi olla niinkin, että toisin paikoin taloudellisilla takaiskuilla oli yhteys syytteisiin ja toisin paikoin muut seikat ratkaisivat. On varmaa, että tavaton määrä onnettomuuksia ja takaiskuja ei huonoissakaan oloissa johtanut noitavainoihin. Lisäksi kilpailu hyvien aikojen tuomasta menestyksestä ja eduista voi kaikeksi olla yhtä ankara kuin taistelu takaiskuja vastaan huonoina aikoina. Niin ikään on vaikea osoittaa sosiaalisten ristiriitojen yhteyttä siihen, että 1400-luvulla syntyi uusi teoria Paholaista palvovista ja noitasapattiin lentävistä noidista. Ei myöskään ole selvää, miten tällaiset syytökset olisivat lisääntyneet sosiaalisten ristiriitojen tai köyhyyden vuoksi, vaikka niin on voinut olla.

Tavanomaisesti noitavainojen tutkijat kuvaavat uuden ajan alkua yhteiskunnallisen kriisin kaudeksi, jolloin väestön enemmistön tai ainakin väestön köyhimmän osan köyhtyminen, sodat, onnettomuudet, taudit ja muut kuviteltavissa olevat koettelemukset synkensivät elämää. Silloin tällöin kuvaukset kasvavat ylidraamaattiseksi ja kokonaan harkitsemattomiksi. Esimerkiksi käsitys siitä, että köyhät ihmiset entisestään köyhtyivät yhtäjaksoisesti noitavainojen kolmesataavuotisen ajan (noin 1450–1750), on mieltä vailla eikä selitä mitään. Myönteisemmät seikat jätetään mainitsematta, ja totta onkin, että luonnontieteen ja tekniikan kehitys, koulutuksen yleistyminen ja esimerkiksi sanomalehdistön ja kirjallisuuden kasvu sekä valistusajan alku sopivat huonosti yhteen noitavainojen kanssa. Vainot olivat pahimmillaan Galileo Galilein elinaikana (1564–1642).

Siitä, mistä syystä noituusepäilyt kumpusivat ja lisääntyivät käräjillä, ei ole selitystä, jonka tutkijat jakaisivat yksimielisesti. Sekin on epäselvää, onko ilmiölle yhtä selitystä, mutta sellaista

tutkijat ovat tähän saakka etsineet. Vanhastaan tieteellisissä selityksissä on tavattu erottaa välttämättömät syyt (edellytykset) ja riittävä (lopullinen) syy, joka lopulta laukaisee tapahtumaketjun.²⁷ Noitavainojen synnyn edellytykset eli välttämättömät syyt saattoivat määräytyä yleisistä sosiaalisista, poliittisista tai ideologisista tekijöistä. Ne saattoivat koskea kirkollisen ajattelun muuttumista, oikeuslaitoksen piirteitä tai sosiaalisia ristiriitoja. Sinänsä nämä seikat tuskin koskaan aiheuttivat sen, että joku syytti toista noituudesta. Riittävä syy tai lopullinen syy, joka kirjoitti syytteen ja vei oikeuteen, oli ratkaiseva tekijä, mutta mikä se oli?

Lähtökohtaisesti on ajateltu, että riidat syntyivät enimmäkseen taloudellisista seikoista. Kun oikeuslaitos tunnusti noituussyytökset mahdollisiksi ja noitaoikeudenkäynnin malli oli syntynyt, yksittäisen oikeudenkäynnin on kuitenkin voinut synnyttää mikä tahansa seikka. Noitus oli epämääräinen rikos, josta syyttäminen saattoi rakentua pelkän mielikuvituksen varaan. Koska oikeudessa täytyi puhua vahingosta tai rikoksesta – muutoin käräjiä ei istuta – aihe, josta syyte nostettiin, saattoi olla riippumaton siitä, miksi syyte nostettiin. Useat tutkijat²⁸ ovat huomanneet, että kun joku sai aiheen epäillä joutuneensa noidutuksi, hänellä oli epäilty usein jo mielessä. Tutkijoiden selityksissä henkilökohtaisia motiiveja on vaikea yleistää. Niinpä tutkijat tapaavat korostaa sosiaalisia, maailmankatsomuksellisia tai poliittisia ilmiöitä tai rakenteita, jotka ikään kuin tekevät automaattiseksi ne teot, joihin ihmiset ryhtyvät. Se kuitenkin johtaa siihen, että yksilön omien motiivien ja päätösten merkitystä ei kyetä arvioimaan.

27. Ks. Wesley C. Salmon (1998) *Causality and Explanation*, Oxford: Oxford University Press, 34, 147–148. Yleis-tajuisemmin Robert Audi (toim.) (1996/1995) *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 149.

28. Mm. jo Thomas (1988/1971) 652.

Vaikka ajateltaisiin, että järkevät näkökohdat ohjaavat ihmisen toimintaa, ongelmaksi jää se, että mikä on yhdelle rationaalista, ei toiselle näytä ollenkaan mielekkäältä. Pahempaa on, että se, mitä joku selittää toimintansa syyksi, ei välttämättä ole totta, ja ilmeistä on sekin, etteivät ihmiset aina itsekään ymmärrä motiivejaan. Miten silloin tutkitaan ihmisen toimintaa ja toimintaa ohjaavia ajatuksia, haluja ja uskomuksia? Ongelma ei tietenkään liity vain noitavainojen tutkimukseen, vaikka mielettömiltä näyttävien tekojen selittäminen on erityisen haasteellista. Lopulta edessä on sekin kysymys, riittävätkö selityksiin pelkästään historiatieteen keinot.

Noitavainotutkimuksen länsieurooppalainen paradigma

Syytetyn sukupuoli tai sosiaalinen asema eivät ole ainoita virheellisiä yleistyksiä, jotka uusimassa tutkimuksessa on korjattu. Näyttää siltä, että ainakin kahdessa asiassa väärin käsitysten merkitys on ollut jopa suurempi, ja näyttää siltäkin, että nimenomaisesti kahdessa muussa asiassa alun alkaen tehdyt väärät yleistyksiset veivät väärin johtopäätöksiin myös sukupuolta ja sosiaalista asemaa koskevissa seikoissa.

Noitavainojen jälkeen historioitsijat keskittyivät suuriin ja näyttäviin joukko-oikeudenkäynteihin lähes yksinomaisesti 1900-luvun lopulle saakka. Joukkovainoista löydettiin helposti kassoittain lähteitä, koska eriskummallisista oikeudenkäynneistä keskusteltiin jo aikanaan paljon. Ne tuntuivat tärkeämmiltä kuin yksittäiset tapaukset, joita oli oikeuspöytäkirjojen sivuilla siellä täällä. Joissakin teoksissa todetaan suorasanaisesti, että ikivanhat noituus- ja taikatavat ovat perifeerinen ilmiö, jolla ei ole merkitystä noitavainojen yleiskuvalle eikä niiden selittämiselle. Hugh Redwald Trevor-Roper kirjoitti, että ei ole kiinnostunut tavallisista noitauskomuksista eli ”niistä alkeellisista kylähullutuksista, joita antropologit löytävät kaikilta aikakausilta ja kaikista paikoista”. Hän halusi tutkia sitä, miten oppineet miehet antoivat ”talonpoikaiselle hyväus-

koisuudelle ... keskitetysti ohjatun ja virallisesti siunatun vainojen voiman”. Trevor-Roper myöntää, että toki tutkijat, jotka uskovat, että mikä tahansa ”alaluokkien illuusio” on arvostuksen arvoinen, voivat tutkia kansanomaisiakin noitauskomuksia ymmärtäväisesti.²⁹

1900-luvun lopulle saakka uskottiin, että uusien noitateorioiden mukaiset syytteet olisivat olleet selvästi enemmistönä noituus- ja taikuus-oikeudenkäynneissä. Sittenmin heräsi epäily siitä, että edes Länsi-Euroopassa, jossa olivat suurimmat joukko-oikeudenkäynnit, useimmat noituus- ja taikuus-oikeudenkäynneissä syytetty ihmiset, ”noidat”, eivät lentäneet, eivät käyneet noitasapatissa eivätkä ylipäänsä muistuttaneet oppineiden noitateorioiden mukaisia noitia.³⁰ Kuitenkin ensimmäiset tutkimukset, jotka todistivat länsieurooppalaisia noitastereotyyppioita vastaan, tulivat perifeerisinä pidetyiltä alueilta eikä niitä pidetty edustavina. Jo noitavainojen aikana juristeja ja teologeja, kuten luultavasti muitakin ihmisiä, kiinnostivat enemmän paho-laisteorian ihmeet kuin kansanomainen ja arkipäiväinen taikausko, jota monet oppineet pitivät tuolloinkin typeryytenä.

Vaikka näkökulman rajoitukset joskus huomattiin, huomautukset jäivät voimattomiksi.

29. Trevor-Roper (1969/1967) 9. Trevor-Roperin sävy on arrogantti ja pilkallinen. Hän samastaa ”sympaattisesti alaluokkien illuusioita” tutkivien ajatustavan talonpoikaiseen taikauskoon ja herkkäuskoisuuteen. Ajatus on voinut olla tavallinen ”oxbridgenien” (Oxbridgeans) joukossa.
30. Noitavainotutkimuksen länsieurooppalaisen paradigman rajoituksista: Marko Nenonen (2005) ‘Witch-Hunt Historiography from the 18th Century Encyclopaedias to the Present Research. A New Geography’, teoksessa M. Aradas & N. C. J. Pappas (toim.) *Themes in European History*, Athens. Athens Institute for Education and Research, 299–313; Marko Nenonen (2007c) ‘Witch Hunts in Europe: A New Geography’, *ARV – Nordic Yearbook of Folklore* 2006, 165–186. Syntyneestä keskustelusta: H. C. Erik Midelfort (2011) ‘Witch Craze? Beyond the Legends of Panic’, *Magic, Ritual, and Witchcraft*, vol. 6.1., 11–33 ja Valerie A. Kivelson (2011) ‘Lethal Convictions. The Power of a Satanic Paradigm in Russian and European Witch Trials’, *Magic, Ritual, and Witchcraft*, vol. 6.1., 34–61.

Midelfort arveli kaukaa viisaasti (1972), että ”yksittäiset noitaoikeudenkäynnit säilyivät suuria noitaprosesseja paljon lukuisimpina myös suurten vainojen aikaan”. Ja hän lisäsi, että vaikka suuret joukko-oikeudenkäynnit loppuivat, yksittäiset ja paikalliset noitaoikeudenkäynnit jatkuivat yli 1700-luvun puolivälin.³¹ Midelfort ei kuitenkaan voinut vielä tehdä sellaista johtopäätöstä, että suuria diabolisen noituuden vuoksi syntyneitä joukkoprosesseja tavallisempia olisivat olleet yksittäiset ja perinteellisen noituuden tai taikatapojen vuoksi syntyneet oikeudenkäynnit. Uusimmassa tutkimuksessaan Midelfort kuitenkin päätyi tukemaan näkemystä, jonka mukaan joukkoprosessin ja uusien noitateorioiden merkitystä noitaoikeudenkäynneissä on tavattomasti liioiteltu.³²

Se seikka, että uusien noitateorioiden merkitys oli pienempi aiemmin esitettiin, on noitavainotutkimuksen kolmas suuri muutos syytetyn sukupuolta ja syytetyn sosiaalista asemaa koskeneiden yleistysten romuttamisen lisäksi. Kun näihin kolmeen seikkaan lisätään muut korjaukset, joita noitavainojen yleiskuvaan on tehty, käsitys noitavainoista muuttuu niin paljon, että kysymyksessä on itse asiassa uusi ilmiö, joka historiasta on löydetty. Uuden yleiskuvan ero aikaisempaan on niin suuri, että voidaan sanoa tutkijoiden tähän asti yrittäneen selittää ilmiötä, jota ei ollut olemassakaan. Kidutus ei yksinomaisesti hallinnut oikeudenkäyttöä, vaikka kidutusta käytettiin ajoittain paljon ja karkeasti. Useimmat syytetyistä vapautettiin. Kun myös syytettyjen ja tuomittujen lukumäärä on arvioitu tavattomasti alhaisemmaksi kuin aikaisemmin, päädytään toteamaan, että tavanomaisten historian kauheuksien – kuten vaikkapa uskonsotien – joukossa noitavainoiksi kutsuttu ilmiö oli suhteellisen rajallinen. Arviot syytettyjen määrästä ovat pudonneet miljoonista jopa alle kahdensadantuhannen (koskien vuosia 1450–1750).³³ Noituudesta ja taikuudesta syytettiin paljon harvemmin kuin useimmista muista karkeista rikoksista.

Noitavainotutkimuksen itsestään selvyksiin on kuulunut naisnoidan stereotypia, syytettyjen köyhyyden korostaminen oikeudenkäyntien syntyä selittävänä tekijänä sekä keskittyminen noitasapattiuskomuksiin ja niihin perustuneisiin joukko-oikeudenkäynteihin joillakin Länsi-Euroopan alueilla. Tätä lähtökohtaa kutsun noitavainotutkimuksen länsieurooppalaiseksi paradigmaksi. Miten se syntyi ja miksi väärät käsitykset elivät niin pitkään joutumatta kriittisen punninnan kohteiksi? Näkemykseni mukaan selitys löytyy siitä, että on olemassa neljäs suuri yleistys, joka on muiden väärin käsitysten pohjana. Pidän ilmeisenä, että lähinnä Länsi-Eurooppaan rajoittunut maantieteellinen lähtökohta salli luoda noitavainotutkimuksen houkuttelevat ja länsimaisen ihmisen mielikuvitusta kiehtovat stereotypiat.

Sitä vastoin 1900-luvun lopulla noitavainotutkimuksen maantiede laveni nopeasti³⁴ ja länsieu-

31. Midelfort (1972) 8–9, 71.

32. Midelfort (2011) 16, 21, 26–27, 28. Vrt. myös Kivelson (2011) et. 35–38 ja 59–61.

33. Noitavainojen yleiskuvasta: Bengt Ankarloo & Stuart Clark (toim.) (1999–2002) *The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe 1–6*, London: The Athlone Press; Richard M. Golden (toim.) (2006) *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition I–IV*, Santa Barbara: ABC-CLIO. Lyhyemmin: Levack (2006/1987) ja Wolfgang Behringer (2004) *Witches and Witch-Hunts. A Global History*. Cambridge: Polity Press. Lukumääristä myös Wolfgang Behringer (1998) ‘Neuen Millionen Hexen: Entstehung, Tradition und Kritik eines populären Mythos’, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* Bd. 49, 664–685.

34. Noitavainotutkimuksen maantieteellistä leviämistä voi havainnollisesti tutkia kirjastohakujen kautta tai vertailemalla vanhempien ja uusimpien teosten kirjallisuusluetteloita. Ensin mainitusta, ks. mm. The Witchcraft Bibliography Project (www.witchcraftbib.co.uk) ja Arbeitskreis interdisziplinäre Hexenforschung (<http://www.uni-tuebingen.de/IfGL/akih/akih.htm>), jossa myös kirjallisuudesta (molemmat 16.6.2011). Kirjallisuusluetteloiden vertailun pohjaksi käy esim. Rossell Hope Robbins (1984) *The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology*, New York: Newnes Books. Vrt. myös Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (toim.) (1990) *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*, Oxford: Clarendon Press (jossa kuitenkin Suomen osalta väärät luvut).

rooppalainen paradigma alkoi murtua. Maantieteellisen näkökulman vaihdos käänsi yleiskuvan päälaelleen. Paholaisen palvontaan liittyneet oikeudenkäynnit, joita oli pidetty Länsi-Euroopan tyypillisinä noitaprosesseina, eivät olleet tavallisin noituus- tai taikuuosikeudenkäynti edes tällä alueella. Ja kääntäen: sellainen perinteelliseen vahingoittavaan noituuteen ja taikojen tekoon liittynyt oikeudenkäynti, jota aikaisemmin pidettiin vain perifeeristen alueiden tyypillisenä oikeustapauksena, oli tyypillisin oikeudenkäynti myös niillä Länsi-Euroopan alueilla, joilla olivat useimmat noitasapattiuskomusten vuoksi syntyneet joukko-oikeudenkäynnit.³⁵

Se, miksi länsieurooppalainen paradigma hallitsi noitavainotutkimusta lähes yksinomaisesti, vaatii niin ikään selityksensä. 1900-luvun poliittinen jako sosialististen maiden ja Länsi-Euroopan markkinatalousmaiden välillä ei voi sitä selittää, sillä jo 1800-luvun ja 1900-luvun alun klassiset noitavainotutkimukset kiinnittivät Länsi-Euroopan ulkopuolisiin noituus- ja taikuuosikeudenkäynteihin vain vähän huomiota. Saksan- ja ranskankielisten alueiden näkökulma saattoi kyllä kattaa Pohjois-Espanjan ja nykyisen Italian Roomasta pohjoiseen. Niin ikään englantilaisista tapauksista on kerrottu klassisissa tutkimuksissa, ja siltä kannalta on sattuvaa, että myös uusimman noitavainotutkimuksen ensimmäisiä Manner-Euroopan ulkopuolisia alueita oli Englanti. Ruotsin suuret joukko-oikeudenkäynnit tunnettiin jo aikanaan heti vainojen jälkeen ja siten on kuvaavaa, että niistäkin syntyi kansainvälisesti tunnettu teos uusimman noitavainotutkimuksen kärjessä. On silti ilmeistä, että toisen maailmansodan jälkeen syntynyt markkinatalousmaiden ja sosialististen maiden välinen poliittinen raja lujitti entisestään noitavainotutkimuksen länsieurooppalaista lähtökohtaa, kuten esimerkiksi unkarilaisen tai Venäjää koskeneen tutkimuksen vaiheita seurattaessa on voitu päätellä.³⁶

Noitavainotutkimuksen länsieurooppalaista paradigmaa selittää nähdäkseni eniten yksi seik-

ka: tutkimuksen maantiede noitasapatti- ja paholaisteorioita korostavine joukko-oikeudenkäynteineen on uskonpuhdistusta edeltäneen katolisen Euroopan keskeisten ja tärkeimpien alueiden maantiede. Vain katolinen kirkko kerettiläisesti noituuden, vaikka sittemmin protestanttikin saattoivat seurata uusia noitateorioita.³⁷ Noitateoriat saivat suuren sijan niillä alueilla, jotka olivat tai olivat olleet katolisen kirkon keskeisiä alueita.³⁸ Nämä alueet olivat myös rikkain osa Eurooppaa, ja näillä alueilla työskentelivät useimmat niistä tiedemiehistä, joiden nimiin eurooppalaiset sittemmin ovat vannoneet. Muualakin noitateorioiden mukaiset oikeudenkäynnit olivat joskus pahoja ja karkeita, mutta ne olivat harvinaisempia. Useimmilla Euroopan käräjillä niitä oli vähän tai ei yhtään.

Katolisen kirkon vahvoja alueita, joita myöhemmin on hiukan hämäästi nimitetty Länsi-Euroopaksi – kuten tässäkin vielä toistaiseksi – on paljossa pidetty eurooppalaisen kehityksen ja kulttuurin syntysijana. Esimerkiksi Peter Rietbergenin teoksessa *Europe – A Cultural History* (1998) tärkeimmät alueet on määritelty juuri näin. Esipuheesta selviää, että kirjoittaja toki tietää rajauksensa ehdollisuuden, mutta puolustelee sitä saman tien suorasanaisesti ja sittemmin teoksessaan pitkin matkaa sillä, että Euroopan kulttuuria, sivistystä ja politiikkaa eniten muokanneet asiat kuuluvat tietyn rajan länsipuolelle.³⁹

35. Tästä johtopäätöksestä jo Nenonen (2005). Ks. myös edellä viite 30.

36. Zoltán Kovács (1973) 'Die Hexen in Russland', *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus 22 (1–2), Budapest; Nenonen (2005) 310–311.

37. Tästä keskustelusta uusin johtopäätöksin Nenonen (2006) 141–143.

38. Espanjassa, Portugalissa ja nykyisen Italian alueella vainot olivat kuitenkin yleensä vähäisemmät. Syistä ks. Levack (2006) 237–245.

39. Peter Rietbergen (1998) *Europe. A Cultural History*, London & New York: Routledge (johdannosta s. xx–xxi).

Koska hallinnon maantiede säätää kurinpidon maantiedettä, nykyajan tutkijat eivät ihmetele, miksi uuden teorian mukaisia oikeudenkäyntejä oli kehittyneimmiksi arvioituilla alueilla enemmän kuin syrjäseuduilla. Jo noitavainojen aikana oppineet korostivat uuden kerettilläisen noitateorian merkitystä, ja siitä Noitavasarakin todisti. Ja oppineet osasivat etsiä ja kehitellä teorian mukaisia syytteitä. Myöhempinä vuosisatoina noitavainojen tutkijat seurasivat edeltäjiensä lähtökohtia eli teologien, inkvisiittoreiden ja noitaioikeudenkäyntejä tutkineiden lainoppien lähtökohtia. Nykyaikana tutkijat korostivat yhtä lailla noituuden kerettilläistämistä – ja yhtä lailla siksi jättivät sivuun muunlaiset noituus- ja taikusoikeudenkäynnit sekä kansanuskomukset.

Pidän ilmeisenä, että noitavainotutkimuksen länsieurooppalainen paradigma syntyi poliittisen ja kirkollisen maantieteen hierarkioista. Rietbergenin teoksessa ”Länsi-Euroopan” raja kulkee Baltiasta Balkanille, joskin se sitten käytännössä on vielä lännempänä hänen esityksensä.⁴⁰ Mutta lännempi Eurooppa tulee melko tarkkaan juuri sille saksan- ja ranskankieliselle alueelle (Sveitsi mukaan lukien), jossa noitaioikeudenkäynnit ensimmäisenä yleistyivät ja joilla sittemmin nähtiin noitasapattiuskomusten vuoksi syntyneitä joukkovainoja. Tämä alue on noitavainojen maantieteen Länsi-Eurooppa. Siihen kuului Pohjois-Espanja mutta ei juuri mitään Luoteis-Euroopasta, jossa noitasapattiteoriat jäivät yleensä vieraisiksi. Luoteis- ja Pohjois-Euroopan alueista monet päätyivät myös protestanttisten suuntien haltuun.

Katolinen kirkko vaikutti eurooppalaisen kulttuuriin ja henkiseen elämään monin osin ratkaisevasti vuosisatoja, eikä kristinuskon lähtökohtien merkitys oleellisesti vähentynyt vielä reformaatioiden aikana. Kenties oli jopa päinvastoin.⁴¹ Noitavainotutkimuksessa kristinuskon sai vielä suuremman roolin. Kristinuskon korostaminen merkitsi kerettilläisyyden korostamista – oppineiden magia todettiin kerettilläisyydeksi ja

kriminalisoitiin siitä syystä jo keskiajalla – ja juuri tämän näkökohdan vuoksi uusi teoria Paho-laista palvovista noidista oli tarpeen. Ne, jotka aikanaan loivat noituuden teorioita, olivat kristittyjä. Ehdoton valtaosa heitä seuranneista noitavainojen tutkijoista on ollut aatemaailmaltaan tai taustaltaan kristittyjä, vaikka uskonkappaleet eivät ole ohjanneet ajattelua samalla tavalla kuin vuosisatoja sitten. Se on kuitenkin vaikeuttanut kirkollisen ja kristillisen näkökulman suhteellistamista noituuden ja magian asioissa ja kenties muissakin seikoissa. Kuvaavaa on, että kristinuskon ja Euroopan ulkopuolelta tulleita magian ja noituuden tutkijoita on ollut vähän mukana yhteisissä seminaareissa, artikkelikokoelmissa ja kirjasarjoissa.

Sen arviointi, kuinka paljon noitavainotutkimuksen historia vain myötäilee länsieurooppalaisen historiankirjoituksen yleisiä piirteitä, on tässä jätettävä. Vaikka kansallisen historiankirjoituksen suuntia on arvosteltu monissa maissa, kirkollisten ja uskonnollisten merkitysten selvittämisessä niin politiikan kuin muun yhteiskuntaelämän ja kulttuurin alalla on edetty vähin askelin ja ikään kuin ajatellen, että 1800-luvulla alkanut maallistuminen poisti analyysin tarpeen.

Sekin kysymys, mikä lopulta avasi noitavainotutkimuksen maantieteellisen näkökulman, on tässä jätettävä. Päätellen siitä, miten noitavainojen tutkimus on laajentunut eri Euroopan maihin, voi epäillä, että kenties tärkein syy on ollut Euroopan taloudellinen yhdentymisen Euroopan unionin laajentumisen myötä. Ei voida sanoa, että tutkimuksen maantieteellinen perspektiivi olisi edennyt tarkasti taloudellisen yh-

40. Rietbergen (1998), xx.

41. Tästä mm. Jean Delumeau (1977) *Catholicism between Luther and Voltaire. A New View of the Counter-Reformatio*, London: Burns & Oats, mm. 159–161, 175–202, 225 (alkuteos ransk. 1971) ja Robert Muchembled (1985) *Popular Culture and Elite Culture in France 1400–1750*, Baton Rouge: Louisiana State University Press, 183 ja seur. (alkuteos ransk. 1978).

dentymisen mukaan, mutta yhteys on ilmeinen verratessa 1990-luvulla tai sen jälkeen ilmestyneitä tutkimuksia aikaisempiin. Tämä on irvokasta, sillä voisi toivoa, että tieteen omat lähtökohdat vaikuttaisivat tieteen kehitykseen enemmän kuin tieteen ulkopuoliset asiat. Ironistakin

se on, sillä Euroopan taloudellinen yhdentymisen on perustunut juuri niihin länsieurooppalaisiin malleihin ja aatteisiin, joiden nimissä Länsi-Euroopan ulkopuolisten seutujen kehitystä vähäteltiin pitkään myös noitavainotutkimuksessa.

Anne Hendrichs poltettiin Amsterdamissa vuonna 1571. Häntä ei kuitenkaan tuomittu noituudesta, vaikka tätä Jan Luykenin yli sata vuotta myöhemmin piirtämää kuvaa on käytetty useissa yhteyksissä todistamaan noitavainoista. Anne kuului anabaptisteihin eli uudestikastajiin. Se on kristinuskon yksi suunta. Historiankirjoituksessa noitavainot ovat jättäneet varjoonsa kristittyjen keskinäiset vainot ja julmuudet, jotka ovat olleet noitavainoja pahemmat. Puupiirros, Amsterdam 1571.